

ERKIN IQTISODIY ZONALAR VA XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB QILISH: O‘ZBEKISTON VA QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI TAJRIBASI

Rustamova Durdona

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti To‘rtko‘l fakulteti assistenti

rustomavadurdona@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) faoliyati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayonlari O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida 2015–2025-yillar kesimida tahlil qilinadi. Rasmiy statistik ma’lumotlar asosida asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar 2020–2025-yillarda respublikada 4,8 baravar, Qoraqalpog‘istonda 7,3 baravar o‘sgani aniqlandi. Regressiya tahlili ($n=11$) xorijiy investitsiyalar va YaIM o‘rtasida yuqori bog‘liqlik ($R^2=0,977$) mavjudligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, EIZlarda ishlab chiqarilgan mahsulotning eksportga yo‘naltirilgan qismi pastligi asoslanib, zonalar faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: *erkin iqtisodiy zonalar, xorijiy investitsiyalar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, investitsiya muhiti, eksport salohiyati, Qoraqalpog‘iston Respublikasi.*

ANNOTATION

The article analyzes the performance of free economic zones (FEZs) and the attraction of foreign investment in Uzbekistan and the Republic of Karakalpakstan over 2015–2025. Based on official statistics, foreign investment utilized in fixed capital grew 4.8 times nationwide and 7.3 times in Karakalpakstan in 2020–2025. Regression analysis ($n=11$) revealed a strong relationship between foreign investment and GDP ($R^2=0.977$). At the same time, the low export orientation of FEZ output is substantiated, and proposals for improving the zones are developed.

Keywords: *free economic zones, foreign investment, foreign direct investment, investment climate, export potential, Republic of Karakalpakstan.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется деятельность свободных экономических зон (СЭЗ) и привлечение иностранных инвестиций в Узбекистане и Республике Каракалпакстан за 2015–2025 годы. На основе официальной статистики установлено, что освоенные иностранные инвестиции в основной капитал в 2020–2025 годах выросли в 4,8 раза по республике и в 7,3 раза в Каракалпакстане. Регрессионный анализ ($n=11$) выявил тесную связь иностранных инвестиций и ВВП ($R^2=0,977$). Обоснована низкая

экспортная ориентация продукции СЭЗ и разработаны предложения по совершенствованию их деятельности.

Ключевые слова: *свободные экономические зоны, иностранные инвестиции, прямые иностранные инвестиции, инвестиционный климат, экспортный потенциал, Республика Каракалпакстан.*

KIRISH

Globallashuv sharoitida xorijiy investitsiyalar milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va eksport salohiyatini oshirishning muhim manbai hisoblanadi. Jahon tajribasida xorijiy kapitalni jalb qilishning eng samarali institutsional vositalaridan biri sifatida erkin (maxsus) iqtisodiy zonalar keng qo'llanilmoqda: UNCTAD ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda bunday zonalar soni besh mingdan oshgan bo'lib, ular xorijiy investorlar uchun soliq, bojxona va ma'muriy imtiyozlar tizimini taqdim etadi [10].

O'zbekistonda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish 2008-yilda "Navoiy" EIZ bilan boshlangan bo'lib, keyingi yillarda ularning soni va tarmoq yo'nalishlari sezilarli kengaydi. "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi [1] va "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi [2] qonunlar zonalar faoliyatining huquqiy asoslarini mustahkamladi, "O'zbekiston — 2030" strategiyasida esa xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko'lamini oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi [3]. Natijada 2024-yilda respublikada 34,8 mlrd dollar xorijiy investitsiyalar o'zlashtirilib, ularning 31,8 mlrd dollari to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga to'g'ri keldi [5].

Biroq investitsiyalar hajmining jadal o'sishi EIZlar faoliyati samaradorligining ham avtomatik ravishda oshishini anglatmaydi. 2024-yilda faoliyat yuritgan 22 ta EIZdagi 589 ta korxona 42 trln so'mlik mahsulot ishlab chiqargan bo'lsa-da, mahsulotning atigi 18 foizi tashqi bozorga sotilgan, 372 ta korxona esa umuman eksport qilmagan [6]. Bu holat zonalarga berilayotgan imtiyozlar va ularning eksport hamda texnologik natijalari o'rtasidagi nomutanosiblikni ko'rsatadi.

Shu sababli maqolaning maqsadi – O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida 2015–2025-yillarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish dinamikasini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish, erkin iqtisodiy zonalarining bu jarayondagi o'rnini baholash hamda zonalar faoliyatini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iboratdir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Xorijiy investitsiyalar nazariyasining asoslari S. Haymer [12] va J. Danning [8] ishlarida shakllantirilgan bo'lib, ular transmilliy kompaniyalarning xorijga kapital olib chiqishini mulkiy, joylashuv va ichkilashtirish ustunliklari (OLI-paradigma) bilan izohlaydi. Ushbu

yondashuvga ko‘ra, erkin iqtisodiy zonalar aynan joylashuv ustunligini sun‘iy ravishda kuchaytiruvchi institutsional vosita hisoblanadi. T. Farole [9] va D. Zeng [11] tadqiqotlarida Xitoy va Afrika mamlakatlari tajribasi asosida zonalar muvaffaqiyati imtiyozlar hajmiga emas, balki infratuzilma sifati, boshqaruv samaradorligi va milliy iqtisodiyot bilan kooperatsiya aloqalariga bog‘liq ekanligi isbotlangan. UNCTAD hisobotida [10] esa zonalarining ko‘pchiligi kutilgan natijaga erisha olmasligi va ularning samaradorligini doimiy baholash zarurligi ta’kidlangan.

Mahalliy iqtisodchi olimlardan A.V. Vahobov va hammualliflari [13] xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning moliyaviy mexanizmlarini, D.G‘. G‘ozibekov [14] investitsiyalarni moliyalashtirish masalalarini tadqiq etgan. Biroq mavjud ishlarda erkin iqtisodiy zonalar faoliyati asosan huquqiy va tashkiliy jihatdan yoritilgan bo‘lib, ularning xorijiy investitsiyalarni jalb qilishdagi o‘rni so‘nggi yillardagi rasmiy statistik ma’lumotlar asosida, ayniqsa Qoraqalpog‘iston Respublikasi kabi hududlar kesimida miqdoriy baholanmagan. Mazkur bo‘shliqni to‘ldirish ushbu maqolaning vazifasidir.

Тадқиқот методологияси

Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining rasmiy ma’lumotlari (siat.stat.uz) [4], Prezident huzuridagi yig‘ilishlar materiallari hamda rasmiy axborot manbalari [5, 6, 7] asosida 2015–2025-yillarga oid ma’lumotlar bazasi shakllantirildi. Tahlil uch bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda **dinamik va qiyosiy tahlil** hamda **bazis indeksleri usuli** (2020-yil = 100) qo‘llanilib, asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) va ularning asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibidagi ulushi respublika va Qoraqalpog‘iston Respublikasi kesimida baholandi. Ikkinchi bosqichda **tarkibiy tahlil** orqali EIZlar faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari – korxonalar soni, ishlab chiqarish hajmi, eksport va yuqori texnologik mahsulot ulushi – o‘rganildi.

Uchinchi bosqichda xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘rishga ta’sirini baholash uchun **juft log-chiziqli regressiya modeli** qo‘llanildi: $\ln(YaIM) = a + b \cdot \ln(XI)$, bu yerda XI – asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar va kreditlar, b – elastiklik koeffitsienti. Model 2015–2025-yillar (n=11) ma’lumotlari asosida eng kichik kvadratlar usulida baholandi.

Таҳлил ва натижалар

Tahlil natijalari 2015–2025-yillarda O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko‘lami tubdan o‘zgarganini ko‘rsatdi. Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar va kreditlar hajmi 2015-yildagi 8,3 trln so‘mdan 2025-yilda 433,9 trln so‘mga yetdi. Ayniqsa 2020–2025-yillarda bu ko‘rsatkich 4,8 baravar (yillik o‘rtacha 37,0 foiz) o‘sdi, uning YaIMga nisbati esa 12,7 foizdan 23,5 foizga ko‘tarildi [4].

Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘shish sur‘ati yanada yuqori bo‘ldi: xorijiy investitsiyalar 2020-yildagi 2 761,1 mlrd so‘mdan 2025-yilda 20 199,9 mlrd so‘mga, ya‘ni 7,3 baravarga (yillik o‘rtacha 48,9 foiz) oshdi. Natijada hududning respublika bo‘yicha o‘zlashtirilgan xorijiy investitsiyalardagi ulushi 3,1 foizdan 4,7 foizga ko‘tarildi. Muhim tarkibiy o‘zgarish shundaki, hududda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarning xorijiy investitsiyalar umumiy hajmidagi ulushi 2020-yildagi 46,3 foizdan 2025-yilda 91,3 foizga yetdi, bu kafolatlangan davlat qarzlari o‘rniga xususiy xorijiy kapitalning ustunlik qila boshlaganini anglatadi.

1-jadval.

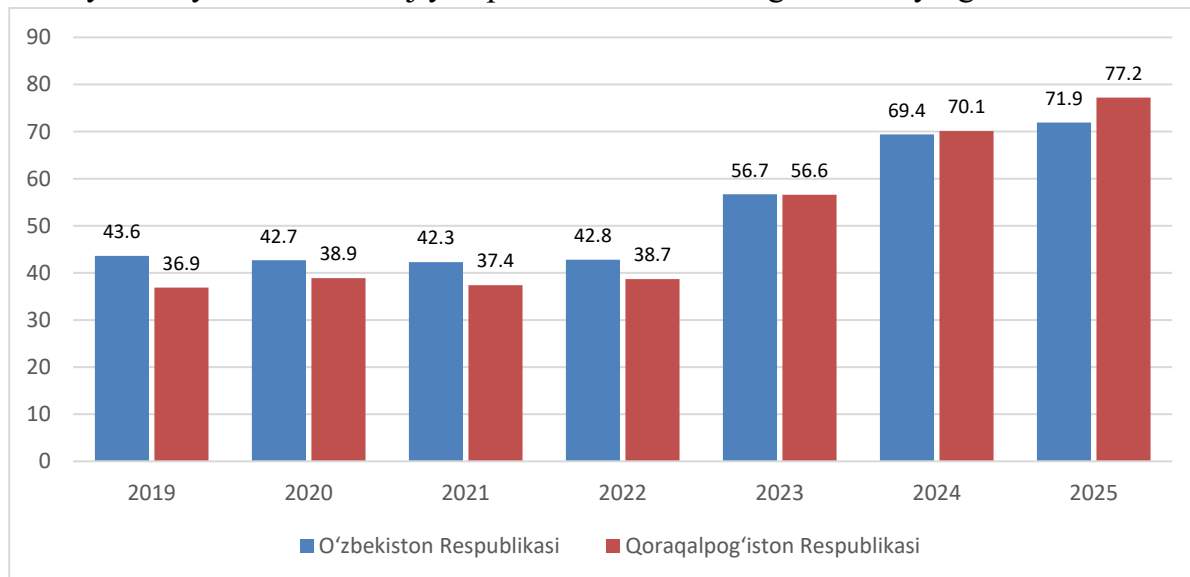
Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning asosiy ko‘rsatkichlari va o‘shish indekslari (2020–2025)

Ko‘rsatkich	2020	2025	Indeks (2020=100)
Asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar va kreditlar (O‘zR), trln so‘m	89,8	433,9	483
shu jumladan TTXI va kreditlar (O‘zR), trln so‘m	66,5	400,8	602
Xorijiy investitsiyalarning asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi (O‘zR), %	42,7	71,9	168
Xorijiy investitsiyalarning YaIMga nisbati (O‘zR), %	12,7	23,5	185
Asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar va kreditlar (QR), mlrd so‘m	2 761,1	20 199,9	732
shu jumladan TTXI va kreditlar (QR), mlrd so‘m	1 278,5	18 450,8	1 443
Xorijiy investitsiyalarning asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi (QR), %	38,9	77,2	198

Manba: siat.stat.uz ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari. O‘zR – O‘zbekiston Respublikasi, QR – Qoraqalpog‘iston Respublikasi.

Xorijiy investitsiyalarning asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibidagi ulushi dinamikasi alohida e‘tiborga loyiq. 2019–2022-yillarda bu ko‘rsatkich respublikada 42–44 foiz, Qoraqalpog‘istonda 37–39 foiz atrofida barqaror bo‘lgan bo‘lsa, 2023-yildan boshlab keskin

o‘sib, 2025-yilda mos ravishda 71,9 va 77,2 foizga yetdi (1-rasm). Bu esa Qoraqalpog‘istonda investitsiya faoliyati asosan xorijiy kapital hisobidan amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi.

1-rasm. Xorijiy investitsiyalarning asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibidagi ulushi, % (2019–2025)

Manba: siat.stat.uz ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Xorijiy investitsiyalar va iqtisodiy o‘rta o‘rtasidagi bog‘liqlikni miqdoriy baholash uchun tuzilgan regressiya modeli quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ldi: $\ln(YaIM) = 8,017 + 0,489 \cdot \ln(XI)$. Model statistik jihatdan ishonchli natija berdi ($R^2=0,977$; $F=376,8$; $t=19,41$; $p<0,001$), Pearson korrelyatsiya koeffitsienti esa $r=0,988$ ni tashkil etdi. Elastiklik koeffitsienti ($b=0,489$) xorijiy investitsiyalar hajmining 1 foizga oshishi YaIM hajmining o‘rtacha 0,49 foizga oshishi bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Shuni ta’kidlash kerakki, model joriy narxlardagi ma’lumotlarga asoslangan bo‘lib, uning natijalarini sababiy ta’sir emas, balki ikki ko‘rsatkich o‘rtasidagi barqaror bog‘liqlik sifatida talqin qilish lozim.

Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining tahlili ularning soni va ko‘lami oshganini, ammo sifat ko‘rsatkichlari hali yetarli emasligini ko‘rsatdi. 2017-yilda faoliyat yuritgan 14 ta EIZning yettitasida jami 486 mln dollarlik 62 ta loyiha amalga oshirilib, 4,6 mingdan ortiq ish o‘rni yaratilgan edi; o‘sha davrda zonalarga yer ajratishdagi byurokratiya, energiya ta’minotidagi uzilishlar va bir qator zonalarda xorijiy investitsiyalar sust jalb qilinayotgani qayd etilgan [7]. 2024-yilga kelib EIZlar soni 22 taga yetdi, ularda 9 trln so‘mlik 60 ta loyiha ishga tushirildi [5]. Biroq zonalarda ishlab chiqarilgan mahsulotning atigi 16 foizi yuqori texnologik mahsulot bo‘lib, 18 foizi eksport qilingan [6]. Shu munosabat bilan endilikda faqat eksportga yo‘naltirilgan EIZlarni tashkil etish hamda bo‘sh zonalar hududida xorijiy kompaniyalar boshqaruvidagi texnoparklarni barpo etish yo‘nalishi belgilandi [6].

Qoraqalpog‘iston Respublikasida farmatsevtika yo‘nalishidagi "Nukus-farm" EIZ tashkil etilgan bo‘lsa-da [7], rasmiy statistikada zonalar kesimidagi investitsiya, ishlab chiqarish va eksport ko‘rsatkichlari hududlar bo‘yicha alohida e‘lon qilinmaydi. Bu esa hududda xorijiy investitsiyalarning qanday qismi aynan EIZ mexanizmi orqali jalb qilinayotganini baholashni qiyinlashtiradi hamda zonalar faoliyati monitoringini kuchaytirish va ularni hududning xomashyo bazasi hamda eksport imkoniyatlariga moslashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Хулоса ва таклифлар

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, 2020–2025-yillarda O‘zbekistonda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar 4,8 baravar, Qoraqalpog‘iston Respublikasida esa 7,3 baravar o‘sib, ularning asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibidagi ulushi mos ravishda 71,9 va 77,2 foizga yetdi. Regressiya tahlili xorijiy investitsiyalar va YaIM o‘rtasida yuqori bog‘liqlik mavjudligini ($R^2=0,977$; elastiklik 0,49) tasdiqladi. Shu bilan birga, erkin iqtisodiy zonalar soni va loyihalar hajmi oshgan bo‘lsa-da, ularning eksport va texnologik natijalari (eksport ulushi 18 foiz, yuqori texnologik mahsulot ulushi 16 foiz) berilayotgan imtiyozlarga mos kelmaydi.

Ushbu xulosalar asosida quyidagi takliflar shakllantirildi: birinchidan, EIZ ishtirokchilariga beriladigan soliq va bojxona imtiyozlarini eksport hajmi, yaratilgan ish o‘rinlari va mahalliy lashtirish darajasi kabi aniq natija ko‘rsatkichlariga bog‘lash; ikkinchidan, har bir zona uchun investitsiya, eksport va texnologik ko‘rsatkichlar bo‘yicha yillik samaradorlik reytingini joriy etib, natija ko‘rsatmagan zonalarini qayta ixtisoslashtirish; uchinchidan, Qoraqalpog‘iston Respublikasida hududning xomashyo bazasiga (tuz, soda, qurilish materiallari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari) asoslangan va eksportga yo‘naltirilgan ixtisoslashgan zonalar faoliyatini rivojlantirish; to‘rtinchidan, zonalarda muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi va logistika xizmatlari sifatini oshirish, "yagona darcha" tamoyili asosida investorlarga xizmat ko‘rsatishni to‘liq raqamlashtirish; beshinchidan, EIZ korxonalari va mahalliy kichik biznes subyektlari o‘rtasida kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish orqali xorijiy investitsiyalarning hudud iqtisodiyotiga multiplikativ ta‘sirini kuchaytirish.

Olingan natijalar erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini baholash tizimini takomillashtirish va hududlarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish dasturlarini ishlab chiqish uchun ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining "Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida"gi Qonuni, 2020-yil 17-fevral, O‘RQ-604-son.

2. O‘zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida"gi Qonuni, 2019-yil 25-dekabr, O‘RQ-598-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "«O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida"gi Farmoni, 2023-yil 11-sentabr, PF-158-son.
4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. SIAT ochiq ma'lumotlar portali [Elektron resurs]. – URL: <https://siat.stat.uz> (murojaat qilingan sana: 2026.10.13).
5. O‘tgan yilda 31,8 mlrd dollar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirildi [Elektron resurs] // UzA. – 2025. – 18 mart. – URL: <https://uza.uz>.
6. O‘zbekistonda eksportga ishlaydigan erkin iqtisodiy zonalar tashkil etiladi [Elektron resurs] // Spot.uz. – 2025. – 17 yanvar. – URL: <https://www.spot.uz/oz/2025/01/17/export-stimulation/>.
7. Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini rivojlantirish masalalari muhokama qilindi [Elektron resurs] // O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. – 2017. – 8 oktabr. – URL: <https://president.uz/oz/lists/view/1113>.
8. Dunning J.H. Multinational Enterprises and the Global Economy / J.H. Dunning. – Wokingham: Addison-Wesley, 1993. – 687 p.
9. Farole T. Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experience / T. Farole. – Washington, DC: World Bank, 2011.
10. UNCTAD. World Investment Report 2019: Special Economic Zones. – New York; Geneva: United Nations, 2019.
11. Zeng D.Z. Global Experiences with Special Economic Zones: Focus on China and Africa / D.Z. Zeng // World Bank Policy Research Working Paper. – 2015. – №7240.
12. Hymer S.H. The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment / S.H. Hymer. – Cambridge, MA: MIT Press, 1976.
13. Vahobov A.V. Xorijiy investitsiyalar: o‘quv qo‘llanma / A.V. Vahobov, Sh.X. Xajibakiev, N.G. Muminov. – Toshkent: Moliya, 2010.
14. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari / D.G‘. G‘ozibekov. – Toshkent: Moliya, 2003.